INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA SHAXSIY MUNOSABATNI IFODALOVCHI IBORALARNING QIYOSIY SEMANTIK-PRAGMATIK TIPOLOGIYASI HAMDA ULARNING MASHINA TARJIMASI PLATFORMALARIDA QO‘LLANISHI

Raxmonov Timur
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti.
https://doi.org/10.5281/zenodo.23069167

ANNOTATSIYA

Mazkur tezis ingliz va o‘zbek tillarida shaxsiy munosabatni ifodalovchi iboralarning semantik-pragmatik tabiatini qiyosiy tahlil qilishga hamda ularning zamonaviy mashina tarjimasi platformalarida qay darajada to‘g‘ri aks ettirilishini baholashga bag‘ishlangan. Tadqiqotda baholash, emotsional reaksiya, rozilik-norozilik, ehtiyotkorlik, ishonch, shubha, kinoya, yumshatish va kuchaytirish kabi pragmatik ma’nolarni ifodalovchi birliklar funksional guruhlarga ajratildi. Ingliz tilidagi stance markers, hedges, boosters, evaluative constructions va politeness formulalari o‘zbek tilidagi modal birliklar, baholovchi iboralar, hurmat shakllari, yuklamalar hamda kontekstga bog‘liq pragmatik vositalar bilan qiyoslandi. Mashina tarjimasi nuqtayi nazaridan esa literal ekvivalentlik, pragmatik ekvivalentlik, registr, hurmat darajasi, yashirin baho va kontekstual ma’no o‘rtasidagi tafovutlar ko‘rsatildi. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, ko‘p hollarda neyron mashina tarjimasi leksik mazmunni saqlasa-da, shaxsiy munosabatning kuchi, odob darajasi, implikatura va madaniy-pragmatik yuklama to‘liq uzatilmaydi. Shu sababli mashina tarjimasi tizimlarini takomillashtirishda pragmatik annotatsiya, kontekst oynasini kengaytirish va madaniy moslashtirish komponentlaridan foydalanish zarur.

Kalit so‘zlar: shaxsiy munosabat, pragmatika, semantika, stance, modal birlik, baholash, politeness, mashina tarjimasi, pragmatik ekvivalentlik, ingliz tili, o‘zbek tili.

KIRISH

Til insonning nafaqat obyektiv voqelik haqidagi axborotini, balki o‘sha voqelikka nisbatan subyektiv munosabatini ham ifodalaydi. Nutqda “menimcha”, “albatta”, “ehtimol”, “afsuski”, “ochig‘ini aytganda”, “I think”, “probably”, “unfortunately”, “frankly speaking” kabi birliklar so‘zlovchining bahosi, ishonchi, shubhasi, emotsiyasi yoki kommunikativ pozitsiyasini ko‘rsatadi. Bunday birliklar semantik jihatdan ma’lum mazmunni bildirsa, pragmatik jihatdan nutq egasining kommunikativ maqsadi, munosabati va adresatga ta’sir strategiyasini shakllantiradi (1,2).

Ingliz va o‘zbek tillari tipologik jihatdan farqli bo‘lgani sababli shaxsiy munosabatni ifodalash mexanizmlarida ham muhim tafovutlar kuzatiladi. Ingliz tilida modal fe’llar, ravishlar, parentetik konstruksiyalar, stance markers va hedging birliklari faol bo‘lsa, o‘zbek tilida modal so‘zlar, yuklamalar, affiksal shakllar, hurmat kategoriyasi, so‘z tartibi va kontekstual yumshatish vositalari katta rol o‘ynaydi (3,4). Shu jihatdan mazkur birliklarni faqat lug‘aviy ma’no asosida qiyoslash yetarli emas; ularning funksional-pragmatik qiymati ham e’tiborga olinishi lozim.

Masala mashina tarjimasi sharoitida yanada murakkablashadi. Zamonaviy neyron tarjima tizimlari ko‘pincha sintaktik va leksik moslikni yaxshi ta’minlaydi, biroq “I’m afraid…”, “You might want to…”, “Mayli”, “Balki”, “Axir”, “-ku”, “-da” kabi kontekstual-pragmatik birliklarni doimo bir xil aniqlikda talqin qila olmaydi (6,8,9). Shuning uchun shaxsiy munosabat ifodalarini mashina tarjimasida tahlil qilish semantika, pragmatika va hisoblash lingvistikasi kesishgan nuqtadagi dolzarb vazifadir.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

ASOSIY QISM

1. Shaxsiy munosabat ifodalarining semantik-pragmatik xususiyatlari

Shaxsiy munosabat ifodalari — nutq egasining xabar mazmuniga, adresatga yoki kommunikativ vaziyatga bo‘lgan subyektiv pozitsiyasini ko‘rsatadigan lingvistik vositalardir. Ularni funksional jihatdan bir necha guruhga ajratish mumkin: epistemik baho (ishonch/shubha), aksiologik baho (ijobiy/salbiy qiymat), emotsional reaksiya, kommunikativ ehtiyotkorlik, kuchaytirish, rozilik-norozilik, kinoya va odob strategiyalari. Pragmatikada bunday birliklar “stance” tushunchasi bilan yaqin bog‘lanadi; so‘zlovchi o‘z nutqida ma’lum bir pozitsiyani egallaydi va shu orqali axborotning ishonchlilik darajasi yoki munosabat kuchini boshqaradi (6,7).

O‘zbek tilida shaxsiy munosabat ko‘pincha modal so‘zlar (“albatta”, “ehtimol”, “shekilli”), kirish birliklari (“menimcha”, “nazarimda”), emotsional birliklar (“afsuski”, “xayriyat”), yuklamalar (“-ku”, “-da”, “axir”) va hurmat shakllari orqali yuzaga chiqadi. Ingliz tilida esa “I think”, “I suppose”, “perhaps”, “certainly”, “unfortunately”, “apparently”, “you may want to” kabi konstruksiyalar yuqori funksional yuklama tashiydi. Har ikki tilda bir xil kommunikativ vazifa turli formal vositalar orqali bajarilishi mumkin (1,3,5).

2. Ingliz va o‘zbek tillaridagi asosiy tipologik mosliklar va farqlar

1-jadval. Shaxsiy munosabat ifodalarining qiyosiy semantik-pragmatik tipologiyasi

Pragmatik tur	Inglizcha misol	O‘zbekcha muqobil	Asosiy funksiya	MTdagi tipik muammo
Epistemik ehtiyotkorlik	I think / perhaps	Menimcha / ehtimol	Fikrni yumshatish, noaniqlikni ko‘rsatish	“I think” ba’zan ortiqcha literal tarjima qilinadi
Kuchli ishonch	Certainly / definitely	Albatta / shubhasiz	Ishonchni kuchaytirish	Kuch darajasi ekvivalent bo‘lmasligi mumkin
Emotsional baho	Unfortunately	Afsuski	Salbiy emotsional munosabat	Registr va emotsional intensivlik yo‘qolishi
Odobli tavsiya	You might want to…	…qilsangiz yaxshi bo‘lardi	Buyruqni yumshatish	Literal tarjima buyruq yoki g‘alati tavsiyaga aylanishi
Hurmat/masofa	Could you please…	Iltimos, … qila olasizmi?	Politeness va ijtimoiy masofa	Hurmat darajasi soddalashishi
Diskursiv urg‘u	After all / you know	Axir / bilasiz-ku	Pragmatik ta’kid va umumiy bilimga ishora	“-ku”, “axir” ning implikaturasi tushib qolishi
Kinoya	Great, just	Zo‘r, aynan	Teskari	Pozitiv

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

	what I needed!	shu yetishmay turgandi!	baho, kinoya	ma’no literal qabul qilinishi

Jadvaldan ko‘rinadiki, semantik jihatdan yaqin bo‘lgan birliklar ham pragmatik kuch, registr va adresatga yo‘naltirilganlik darajasi bo‘yicha to‘liq mos kelmasligi mumkin. Masalan, “You might want to check this” konstruksiyasini so‘zma-so‘z “Siz buni tekshirishni xohlashingiz mumkin” tarzida tarjima qilish grammatik jihatdan mumkin, ammo o‘zbek nutqiy me’yorida bu tavsiya funksiyasini tabiiy ifodalamaydi. “Buni tekshirib ko‘rsangiz yaxshi bo‘lardi” varianti pragmatik jihatdan adekvatroqdir.

3. Mashina tarjimasida pragmatik ekvivalentlik muammosi

Mashina tarjimasida asosiy muammo — semantik ekvivalentlik bilan pragmatik ekvivalentlikning bir xil emasligidir. Semantik ekvivalentlik xabarning predmet-logik mazmunini saqlashni anglatadi. Pragmatik ekvivalentlik esa so‘zlovchining kommunikativ niyati, munosabati, yumshatish darajasi, hurmat masofasi va yashirin bahosini ham saqlashni talab qiladi (8,10). Shu sababli aynan shaxsiy munosabat ifodalarida “to‘g‘ri tarjima” tushunchasi ko‘pincha kontekstga bog‘liq bo‘ladi.

Neyron mashina tarjimasi tizimlari katta parallel korpuslar asosida kontekstual mosliklarni o‘rganadi. Biroq qisqa gaplar, kontekstdan uzilgan iboralar, kinoya, diskursiv yuklamalar va ijtimoiy-pragmatik signallar yetarli darajada ifodalanmagan korpuslarda model ko‘pincha standart, neytral variantni tanlaydi (9). Natijada muallifning shaxsiy pozitsiyasi susayishi yoki, aksincha, ortiqcha kuchayishi mumkin.

O‘zbek tilida hurmat va yaqinlikni bildiruvchi “siz/sen” oppozitsiyasi, shuningdek “-ku”, “-da”, “axir”, “shekilli” singari birliklar mashina tarjimasi uchun alohida qiyinchilik tug‘diradi. Chunki ularning funksiyasi gap darajasidan tashqarida — dialog, ijtimoiy rol va oldingi kontekst bilan aniqlanadi. Ingliz tilida esa “would”, “could”, “might”, “I’m afraid”, “I guess” kabi birliklarning yumshatish funksiyasi kontekstual bo‘lib, o‘zbekchada ko‘pincha analitik qayta qurishni talab qiladi (2,5,7).

4. Mashina tarjimasi sifatini oshirish bo‘yicha takliflar

- pragmatik belgilangan parallel korpuslar yaratish va ularda stance, hedging, politeness, irony kabi teglarni belgilash;
- gapdan tashqari kontekstni hisobga oladigan hujjat-darajali tarjima modellaridan foydalanish;
- o‘zbek tilidagi yuklama, hurmat shakli va modal birliklarning alohida pragmatik lug‘atini ishlab chiqish;
- tarjima baholashida BLEU kabi avtomatik ko‘rsatkichlarga qo‘shimcha ravishda inson ekspertizasiga asoslangan pragmatik adekvatlik mezonini kiritish;
- dialog tizimlarida foydalanuvchi roli, ijtimoiy masofa va kommunikativ registrni hisobga oluvchi moslashuvchan modullar yaratish.

XULOSA

Ingliz va o‘zbek tillarida shaxsiy munosabatni ifodalovchi iboralar mazmunan yaqin bo‘lsa-da, ularning formal tuzilishi, pragmatik kuchi va kommunikativ qo‘llanish shartlari sezilarli darajada farqlanadi. Ingliz tilida modal fe’llar, hedging konstruksiyalari va stance markers keng qo‘llansa, o‘zbek tilida modal so‘zlar, yuklamalar, hurmat kategoriyasi va kontekstual yumshatish vositalari muhim rol o‘ynaydi. Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, mashina tarjimasi tizimlari ko‘pincha denotativ mazmunni muvaffaqiyatli uzatsa-da, so‘zlovchining subyektiv bahosi, kinoyasi, ehtiyotkorligi, odob darajasi va ijtimoiy masofasini to‘liq saqlay olmaydi. Demak, ingliz-o‘zbek mashina tarjimasini takomillashtirishda leksik-sintaktik muvofiqlik bilan bir qatorda pragmatik annotatsiya, diskurs konteksti, madaniy moslashtirish va registrni modellashtirishga ham e’tibor qaratish zarur. Bu yondashuv tarjima sifatini nafaqat formal, balki kommunikativ adekvatlik nuqtayi nazaridan ham sezilarli darajada yaxshilaydi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Safarov, Sh. (2008). Pragmalingvistika. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
2. Hakimov, M. (2013). O‘zbek pragmalingvistikasi asoslari. Toshkent: Akademnashr.
3. Mahmudov, N., Nurmonov, A. (1995). O‘zbek tilining nazariy grammatikasi: Sintaksis. Toshkent: O‘qituvchi.
4. Rahmatullayev, Sh. (2006). Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent: Universitet.
5. Rasulov, R. (2010). Umumiy tilshunoslik. Toshkent: Fan va texnologiya.
6. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge University Press.
7. Leech, G. N. (2014). The Pragmatics of Politeness. Oxford University Press.
8. House, J. (2015). Translation Quality Assessment: Past and Present. Routledge.
9. Koehn, P. (2020). Neural Machine Translation. Cambridge University Press.
10. Baker, M. (2018). In Other Words: A Coursebook on Translation (3rd ed.). Routledge.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.